

Bağirova Ruhlanə İdris qızı²⁹
ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMLƏRİNDƏ PARTİSİP
PROBLEMİ

Hər bir dilin özünə məxsus leksik sistemi mövcuddur. Bu sistem uzun bir inkişaf tarixi keçərək formalaşır. Sistemə daxil olan leksik vahidlərin hər birinin dildə yerinə yetirdiyi funksional xüsusiyyəti vardır. Funksional xüsusiyyətlərinə görə dilin leksikonunu təşkil edən sözlər qruplaşır. Bəzi sözlər dildə müstəqil mənaya malik olduqları halda, digərləri bu xüsusiyyətə malik olmur, yalnız köməkçi söz kimi qrammatik funksiya yerinə yetirir. Deməli, həm Azərbaycan, həm də alman dilində danışmaq aktında fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan sintaktik vahidlər müxtəlif mənaxüsusiyyətlərinə malik sözlərin fonetik, semantik və qrammatik cəhətdən əlaqələndirilməsi sayəsində yaranır. Semantik, sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə dilin lüğət tərkibi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə söz siniflərinə, yəni nitq hissələrinə bölünmüşdür. Bölgülərdən asılı olaraq nitq hissələri kəmiyyətə müxtəlif sayda olmuşdur. Nitq hissələri o qrup sözlərdir ki, orada eyni növlü müxtəlif sözlər təmsil olunur. Bu cür qruplar müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir:

1. Semantik xüsusiyyətinə görə;
2. Sintaktik funksiyasına görə;
3. Morfoloji cəhətdən dəyişməsinə görə; [5, s.60]

Bununla belə dildə nitq hissələrinin bölgüsündə mübahisəli anlar mövcuddur. [6, s.69]

Alman və Azərbaycan dillərinin söz ehtiyatı nitq hissələrinə görə aşağıdakı kimi bölünmüşdür:

Azərbaycan dilində: isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf, qoşma, bağlayıcı, ədat, nida, modal sözlər.

Alman dilində: Substantiv, Verb, Adjektiv, Adverb, Pronomen, Numerale, Präpositionen, Konjunktionen, Kopula, Partikel, Artikel, Hilfsverb, Modalwort, Interjektionen [11, s.13].

Müqayisə göstərir ki, Azərbaycan və alman dilləri nitq hissələri sisteminə görə bir – birlərindən fərqlənirlər. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də müqayisə olunan Azərbaycan və alman dilçiliyində feilin təsriflənməyən forması kimi səciyyələndirilən partisipləri (feili sifət) feilə və sifətə xas bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bəzi dilçilər feilə, bəziləri isə sifətə aid etmişlər. Onlar arasında vahid fikir birliyinin olmaması yeni tədqiqatların aparılmasını aktuallaşdırmışdır. Tədqiqatçılar arasında A.Troyanski, A.Borovkov, R.Jumanıyözov kimi bir sıra dilçilər feili sifəti tək feilə və ya sifətə aid etməmiş, onu öz əsərlərində ayrıca nitq hissəsi kimi tədqiq etməyə çalışmışlar. Dildə bu vahidlərin hibrid leksik – qrammatik söz qrupları əmələ gətirməsi onların bəzi dillərdə ayrıca nitq hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas vermişdir. Hətta o, „ara söz“ (Mittelwort) adlandırılmışdır [5, s.62]. Bu da ondan irəli gəlir ki, partisiplərin dildə işlənməsində həm feillərə, həm də sifətlərə xas xüsusiyyətlər özünü göstərir. Partisip I atributiv kimi işlənməyə öz morfoloji xüsusiyyətinə görə, eləcə də sintaktik cəhətdən işlənməsi baxımından sifətlərə daha yaxın olur. Lakin L.Şendels hesab edir ki, partisiplərin işlənməsində sifətlik xüsusiyyətləri ilə müqayisədə verbal xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir [11, s.106].

Türk dillərinin qrammatikasının tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçı alimlər Mirzə Kazımbəy, B.Çobanzadə, B.Xəlilov, Q.Kazımov, V.Əliyev, H.Mirzəyev feili sifətdən feil bölməsində bəhs edərək onu məsdər və feili bağlama ilə birlikdə feilin təsriflənməyən forması kimi qeyd etmişlər. Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” əsərində feili sifətin hər şeydən əvvəl feil olduğunu, sözlərin kökünün bütünü hallarda feil olaraq qaldığını və bu səbəbdən də feil bəhsində öyrənilməyən yazır. Əsərdə qeyd olunur ki, feili sifətlərin mövcud nitq hissələrindən fərqli olaraq özünəməxsus lüğət fondu yoxdur. Bu baxımdan onu ayrıca nitq hissəsi hesab etmək məntiqsizlikdir [2, s.276].

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, feili sifət feilin atributiv-adyektiv formasıdır və əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Feillər feili sifət şəkildələrini qəbul edərək feillik xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, sifətlərə yaxınlaşır və onun xüsusiyyətlərini daşıyır. Məs.:

1. – *İndicə kabinetdən çıxan qadını gördünüz, yəqin ki, qətlə yetirilən qızın rəfiqəsinin ifadəsi əsasında ondan şübhələnmişdik.* [15, s.6]

2. *Övladım bədbəxt eləyən ata heç vaxt xoşbəxt olmaz.* [16, s.254.]

Nümunələrdəki *kabinetdən çıxan, qətlə yetirilən, bədbəxt eləyən* kimi feili sifətlərin hərəkət, iş, əlamət bildirən xüsusiyyətləri onları həm feilə, həm də sifətə yaxınlaşdırır.

Partisiplər öz yaranmalarına, quruluşlarına və işlənmələrinə görə feil və sifət arasında durur. Onlar feilin nominal formasına aid edilir, çünki bu qrup feillərin cinsə, zamana və formaya münasibəti məsdərin onlara münasibəti ilə eynidir. Son tədqiqat işlərində dildə işlənməyən partisiplər feil mövzusu daxilində nəzərdən keçirilir. Alman dilində işlənməyən feilin partisip I və partisip II formalarına münasibət bildirən prof. F.Veysəlli özünün “German dilçiliyinə giriş” əsərində qeyd etmişdir ki, alman dilində feilin partisip I və partisip II formaları qeyri – finit formalardır [3, s.288]. Məs.:

schreiben – schreibend – der Schreibende;

fahren – fahrend – der Fahrende;

das geschriebene Buch;

Ancaq irəli sürülmüş bu fikrin özü də mübahisəlidir, çünki bu vahidlər alman dilində atributiv funksiyada işlənməyən sifətlər kimi dəyişirlər.

²⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti

V.Yung bu qrup feilləri təhlil edərkən onların şəxslə müəyyənləşməyən feil formalarının nominal formalar, yaxud verbum infinitum (şəxsə görə dəyişməyən feillər) adlandırını yazmışdır. Buraya feilin 3 forması daxildir: məsdər və iki partisip forma [10, s.200].

M.Arsenyeva “Alman dilinin qrammatikası” əsərində qeyd edir ki, partisiplər feilin nominal formasıdır, nominal forma kimi sifətə daha yaxındır və o, feili sifət (verbales Adjektiv) adlanır [4, s.60]. Bu cür vahidlər özlərində sifətə xas xüsusiyyətləri əks etdirməklə cümlə daxilində attributiv funksiya yerinə yetirir və ismə xas qrammatik xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Partisip 1 – lər icraçının iştirakını nəzərə almadan fəaliyyətin və prosesin gedişatını göstərir. Bu vahidlər digər feillər kimi şəxs və forma kateqoriyalarına malik deyillər, çünki onlar şəxsə və feil formalarına görə dəyişməzlər (lesend, rufend, rudern və s.). Şəxsə görə dəyişməyən feil formaları feilin şəxsə görə dəyişən formalarından onunla fərqlənilirlər ki, onlar cümlədə müstəqil şəkildə xəbər düzəldə bilmirlər. Onlar yalnız başqa bir leksik vahidlə əlaqədə xəbər funksiyasını yerinə yetirə bilər. Məs.:

Ich fand ihn auf dem Boden liegend.

Bu cümlədə *liegend* feili sifəti özündən əvvəl işlənən *auf dem Boden*-lə birlikdə cümlə üzvü yaradır.

Partisiplər işlənmə xüsusiyyətlərinə, forma dəyişikliklərinə görə sifətlərə yaxınlaşır. Sifətlər kimi bu vahidlər də alman dilində hallanır, kəmiyyətə, eləcə də cinsə görə dəyişə bilər. Feilin təsriflənməyən formalarına daxil olan partisiplər həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən qarışıq formalarlardır. Ümumilikdə götürdükdə isə onlar verbal xarakterlidirlər. Məlumdur ki, feilə xas əsas kateqoriyalardan biri də zaman kateqoriyasıdır. Partisiplər verbal xarakterli olduğundan müqayisə aparılan Azərbaycan və alman dillərində əşyanın hərəkətlə ifadə olunan əlamətini bildirməklə yanaşı, özündə hərəkətin baş vermə zamanını da əks etdirir. Elə bu səbəbdən də alman dilində feili sifətlər partisip I və partisip 2 olaraq zamana görə fərqləndirilir. Partisip 1 hərəkətlə ifadə olunan əlamətin indiki zamanla əlaqədar olduğu üçün indiki zaman partisipi də (Partizip Presens) adlandırılır. Partisip 2 forması isə keçmiş zaman partisipi (Perfekt Partisip) kimi qeyd olunmuşdur. Bu baxımdan alman dilində onlar partisip I və partisip 2 adlandırılaraq müvafiq olaraq indiki və keçmiş zamanda baş vermiş hərəkəti ifadə edir. Feili sifət konstruksiyalarında feili sifət və cümlədə xəbərlə ifadə olunan vəziyyət və hərəkətlər arasındakı zaman münasibətləri göstərilir. Məs.:

das schreiende Kind ‘qışqıran uşaq’

das verkaufte Buch ‘satılmış kitab’

der gelesene Roman ‘oxunulmuş roman’

die ankommende Delegation ‘gələn nümayəndə’

der geschriebene Brief ‘yazılmış məktub’

Bu nümunələrdə *schreiende, verkaufte, gelesene, ankommende* və *geschriebene* partisipləri əşyanın hərəkətlə ifadə olunan əlamətlərini bildirir. Attributiv kimi işlənən bu partisiplər feilə xas xüsusiyyətləri də itirməyib, çünki onlar feil kimi hərəkətin hansı zamanda baş verdiyini bildirir. *Schreiende, ankommende* partisipləri hərəkətin prezensdə (indiki zamanda), *geschriebene, verkaufte, gelesene* partisipləri isə hərəkətin keçmiş zamanda yerinə yetirildiyini əks etdirir.

Alman dilində partisip 1 nəzəri cəhətdən demək olar ki, hər bir feildən yaranır. Modal feillər bu cəhətdən müstəsnalıq təşkil edir. U.Engelin fikrincə, *bekommen, wiederfahren* feillərinin partisip I forması işlək deyil. (*bekommend, wiederfahrend nicht üblich*) [8, 430]

Partisip 1 –in əmələ gəlməsinə dair dilçilikdə iki fikir mövcuddur. Birinci halda qeyd olunur ki, partisip 1 forması feilin indiki zamandakı kökünə - (*end*) suffiksini artırmaqla yaranır. Məs.:

sing + end, frag + end, ruder + nd

İkinci halın tərəfdarları isə hesab edirlər ki, partisip 1 forması feilin məsdər formasına – *d* artırmaqla yaranır.

Məs.:

kommen + d, studieren + d, spielen + d

Nümunələrdən məlum olur ki, əlavə olunan şəkilçilər formal cəhətdən fərqli olsalar da, yazılışı və səslənməsi eynidir.

Partisip 1 forması feilə məxsus təsriflənmə sistemində çıxış etmir və morfoloji funksiyası yoxdur. Bu forma dildə bir çox funksiyaların daşıyıcısı ola bilər:

1. Attributiv funksiya (*der steigende Ton, ein bellender Hund, ein schlafender Mann*)

2. Adverbial funksiya (*Sie gingen schweigend hin und her.*)

3. Predikativ funksiya (*Ich sah ihn auf dem Sofa sitzend.*)

Predikativ funksiyada partisip I forması əsasən, sifət kimi işləndiyi halda özünü göstərir. Məs.:

Der Roman ist spannend.

Partisip I formasının temporal mənası birmənalı şəkildə şərh olunmur. U.Engel yazır ki, partisip 1 zamana görə neytraldır və o, digər tərəfdən başqa bir hadisə ilə eyni zamanda baş verdiyinə işarə edir [8, 431]. Burada başqa bir zamanın da mümkün olmasına işarə edilir. Məs.:

Die gestern noch blühenden Blumen sind heute verdorrt.

Partisip 1 forması daha çox aktiv xüsusiyyətinə görə səciyyələnin. Aktiv vəziyyətə transformasiya olunduqda bu forması sintaktik konstruksiya, yəni budaq cümlə şəklində ifadə olunur. Məs.:

der bellende Hund – der Hund, der bellt.

Alman dilində feil partisip 1 formasında müəyyən bir hərəkəti əks etdirir, lakin özlüyündə indiki zaman

mənasını bildirmir, o, yalnız cümlədəki hərəkətlə eyni vaxtda baş verdiyini göstərir. Məs.:

Der arbeitende Mann raucht/rauchte/hat geraucht/ wird rauchen/.

Verilmiş cümlədə hərəkət *rauchen* feili ilə ifadə olunmuşdur. Həmin feilin hansı zamanda işlənməsi partisip I formasında işlənən *arbeitende* feilinin zamanını müəyyənləşdirir.

Mənanın imkan verdiyi hallarda sifət simasında işlənən partisip 1 və 2 formaları dərəcələnilir. Məs.:

die schreiendsten Farben ‘diqqəti ən çox cəlb edən rənglər’

Alman dilində attributiv kimi işlənən partisiplər isimləşə bilirlər. Məs.:

Schwimmenden, Ankommenden, Laufenden ‘üzənlər, gələnlər, qaçanlar’

Feilin partisip II forması (perfekt forması) *ge* – prefiksi (ayrılmayan ön şəkilçili feillər istisna olmaqla), zəif feillərdə - (*e*)*t*, qüvvətli feillərdə isə - *ensonluğu* ilə əmələ gəlir. Qüvvətli feillərdə əksər hallarda kök saitinin dəyişməsi baş verir. Məs.:

1. *Die Eingangshalle des FourSeasons ist mit frischen Blumen und sehr breit lächelnden Empfangsdamen geschmückt.* [17, 128]

2. *Hier werden Neuigkeiten, Treffpunkte und Informationen ausgetauscht.* [17, 51]

3. *Menschen wurden an die Wand gestellt und erschossen.* [17, 81]

4. *Er legte den geschriebenen Brief in die Mappe.*

Verilmiş bu nümunələrdə müxtəlif morfoloji quruluşa malik feillərin partisip II formaları işlənməmişdir: *geschmückt, ausgetauscht, gestellt, erschossen, geschrieben*. Birinci hecası vurğulu olan bütün sadə feillər partisip II – ni *ge* – prefiksi ilə düzəldir.

Təyinedici sözü əsas sözdən ayrılan mürəkkəb sözlərin partisip II forması düzəldilərkən *ge* – prefiksi təyinedici sözlə əsas söz arasına əlavə olunur. Məs.:

radfahren – radgefahren, spazierengehen – spazierengegangen

- *ierensuffiksli feillər partisip II formasını ge – prefiksiz əmələ gətirir.* Məs.:

studieren – studiert, interessieren – interessiert, korrigieren – korrigiert

Vurğunun yeri dəyişə bilən feillərdə (*wiedeholen, übersetzen*) *ge* – prefiksinin əlavə olunması da fərqli olur.

Məs.:

wiederholen – wiedergeholt, wiederholen – wiederholt və s.

Alman dilində elə partisipial formalar da var ki, onlar feillərdən deyil, isimlərdən düzəlir və onlar zəif feillər kimi – *t* suffiksini qəbul edirlər. Məs.:

Art – so geartet, Nachbar – benachbart, Laune – gut/schlecht gelaunt və s.

Feilin partisip II forması aktiv mənə bildirir. Məs.:

Die angekommenen Gäste – die Gäste, die angekommen sind.

Feilin partisip II forması xüsusi hallarda attributiv kimi işləyir. Bu o vaxt mümkündür ki, feilin əlaqədə olduğu təsirlik halda işlənən tamamlıq aktiv formada göstərilir. Məs.:

den Brief schreiben – der geschriebene Brief, den Roman lesen – der gelesene Roman, die Musik hören – die gehörte Musik

Mənaca hərəkətin sona çatdığını və yaxud tamamlanan vəziyyəti bildirən, həm də perfektiv hərəkət növünə məxsus təsirsiz feillərin partisip II forması attributiv funksiyada işləyir. Məs.:

ein eingetroffener Brief

Davamlılıq bildirən daha çox neytral hərəkət növünə aid olan təsirsiz feillərin (*wachen, schlafen, danken, laufen, schwimmen* və s.) partisip II forması attributiv funksiyada işləyir. Məs.:

Das geschlafene Kind – forması dildə işlək deyil.

Partisip II sifət kimi zərflilik funksiyasında işləyir. Məs.:

Er sprach gewählt. ‘O, nömrəni yığıb danışdı.’

Alman dilində partisip II forması məlum növdə mürəkkəb zaman formalarının (Futurum I istisna olmaqla) və məchul növün əmələ gəlməsində iştirak edir. Məs.:

Er hat/hatte den Roman gelesen. Er wird den Roman gelesen haben. Der Roman wurde gelesen werden. Der Roman ist gelesen worden.

Partisip II forması xəbərin hissəsi kimi də çıxış edir. Məs.:

Er kommt gelaufen.

Dil materiallarının təhlilindən məlum olur ki, feilin partisip II forması cümlədə qeyd olunanlardan başqa digər funksiyalarda da işləyə bilər.

Azərbaycan dilində də təyin funksiyasında işlənən bu vahidlər morfoloji xüsusiyyətlərinə görə feili sifətdir.

Təhlilə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər alman, istərsə də Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə feili sifətlərin müxtəlif formalarında adlandırılmasına baxmayaraq, o, müasir dilçilikdə feil bölməsində öyrənilir və feilin təsriflənməyən forması kimi qəbul edilir. Bu vəziyyətdə feillər müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək sifətə məxsus yeni keyfiyyətlər qəbul etsə də, feillik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev V. Azərbaycan dilində feili sifət. APƏ. Bakı: 1989.
2. Kazımov Q.YU. Müasir Azərbaycan dili. Elm və təhsil. Bakı: Nurlan, 2010.
3. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003.
4. Арсеньева М.Г., Нарциссмант Е.В. Deutsche Grammatik. СПб., М: 2012.

5. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Современный немецкий язык. М.: Лит.на иностранных языках, 1957.
6. Admoni W.G. Der deutsche Sprachbau. М.: Просвещение, 1986.
7. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. Stuttgart, Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1999.
8. Engel U. Deutsche Grammatik. 3. korrigierte Auflage. Heidelberg: Gross, 1996.
9. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Berlin: Langenscheidt, 2001.
10. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. VEB. Leipzig: 2003.
11. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. М.: Vissajaskola, 1979.
12. Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre. Berlin: VolkundWissenskvolkseigenerVerlag, 1973.
13. Sommerfeld K.E. Zur Wortklassifikation der deutschen Untersuchungen, zur Wortartzugehörigkeit partizipialer Bildungen. In Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Bd.41, H2, S.221-229
14. Zifonun G., Hoffmann, L., Strecker, B. &Ballweg, J. Grammatik der deutschen Sprache (Bd. 2, 3) Berlin/New York: de Gruyter. 1997.
15. Elxan Elatlı "Günlük məzənlər" Roman. Bakı: Elgən, 2013.
16. Varis. Sonuncu olan ümidlərdir. Roman. Bakı: Nurlan, 2008.
17. Olga Grjasnova „Gott ist nicht schüchtern“ Roman. Berlin: Aufbau Verlag GmbH&Co. KS., 2017.

Açar sözlər: *feili sifət, nominal sözlər, sintaktik xüsusiyyətlər, semantik xüsusiyyətlər*

Keywords: *participle, nominal words, syntactic features, semantic features*

Ключевые слова: *причастие, номинальные слова, синтаксические особенность, семантические особенность*

Проблема причастие в лексических системах немецкого и азербайджанского языков.

Резюме

Партиципы (причастия), принадлежащие к неспрягаемым формам глагола, являются морфологически и синтаксически смешанными формами.

Согласно методам создания, структуре и использованию партиципы (причастия) стоят между прилагательным и глаголом. Они относятся к номинальной форме глагола, так как их отношение к роду, времени и форме идентично с отношением инфинитива к ним. В обоих языках партиципы (причастия) отражают категорию времени, принадлежащую глаголу как части речи. Из проводимых исследований выясняется, что причастие это атрибутивная - адъективная форма глагола и выражает признак предмета по действию. Глаголы, принимая суффиксы причастия, оставляя свойства глагола, приближаются к прилагательным и обладают его признаками. Но, в общем они бывают вербального характера.

В последних исследовательских работах эта группа слов, используемая в языке, рассматривается в теме глагола.

Participle problem in lexical systems of German and Azerbaijani languages.

Summary

Including the non-finite forms of the verb participles are mixed form both morphological and syntactic point of view. According to its formation, structure and its usage participle stands between verb and adjective. They refer the nominative form of the verb, because participle's attitude to the gender, tense and form is the same with infinitive. In both languages participle expresses tense category possessing to the verb. According to the research participle is the attributive – adjective form of the verb and expresses the feature of the substance relating to the action. Accepting the participle suffixes, verbs keep verbal feature, as well as they close to the adjective and expresses its feature. Generally participle expresses verbal features. In the recent research such kind of word groups are looked through within the topic "verb".

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova